
KÖNYVEKRŐL

POLITOLÓGIAI EGYETEMI TANKÖNYV

Bihari Mihály és Pokol Béla közösen írott Politológia című egyetemi tankönyvét az Universitas Kiadó 1992-ben jelentette meg, és azóta ez a kötet országsszerte elterjedt tankönyve a politikatudományi oktatásnak az egyetemeken és főiskolákon. Ezért indokolt, hogy folyóiratunk kiemelten foglalkozzék a széles körben használatos tankönyvet ért kritikákkal és továbbfejlesztési javaslatokkal. Ezeknek dokumentálására, ha féloldalasan is, lehetőséget nyújt a tankönyv Bihari Mihály által írt fejezeteinek megvitatása. A Tudományos Minősítő Bizottság a politikatudomány doktora cím elnyeréséért 1993. december 7-én nyilvános szakmai vitára tűzte ki Bihari Mihály tankönyvfejezeteit. Az opponensek, Ágh Attila, Hülvely István és Szentpéteri István írásos véleményének, valamint Bihari Mihály válaszáának azokat a részeit, amelyek szigorúan az akadémiai doktori cím odaítélésének kérdésével foglalkoztak, elhagytuk, mivel a vitát elsősorban a kötet szakmai megítélése szempontjából közöljük. A kiküldött szakmai bírálóbizottság maximális pontszámmal javasolta az akadémiai doktori fokozat odaítélését a szerzőnek.

Opponensi vélemények

SZENTPÉTERI ISTVÁN

1. A hazai politikatudomány a múlt század utolsó harmadában – az akkori modernizációs társadalmi igényeknek megfelelően – felvázolta és részben kimunkálta a hazai politika elméleti problémáit. A tudomány keletkezése részben Kautz Gyula *A politikai tudomány kézikönyve* című, 1876-ban kiadott művének megjelenésével eredeztethető, ezt követték olyan nagy politikatudományi munkák, mint az egy időben, 1895-ben Balogh Arthur és Concha Győző által kiadott *Politika* című munkák. A konzervatív, vagy enyhén liberális nézeteket tükröző monográfiák voltaképpen hosszú időre meghatározták a hazai politikatudományi gondolkodást. A két világháború között Krisztics Sándor Pécssett művelte egyetemi szinten a politikatudományt, majd lényegében vele csaknem egy időben Bibó István lépett a politológusok sorába. Az 1940-es évek végétől azonban egyoldalú, monolitikus nézet kapott lábra, és a „tudományos szocializmus” címen lehetett ún. politikatudományt művelni. Ez a négy évtizedes korszak az utolsó évtizedben bizonyos változásokat kétségtelenül megengedett, elsősorban a párt szervezeti keretei között működő tudósoknak. Emlékezetem szerint valamikor a hetvenes években, még politikai bizottsági határozat is született arról, hogy politikatudományt csak a pártintézményekben, mindenekelőtt a Társadalomtudományi Intézetben, illetőleg a párt politikai főiskoláján lehet művelni. Ez a szigorú korlátozás azonban szükségképpen puhult, érvényét veszítette, hiszen a pártintézményeken belül is mind többen megismerkedtek a nyugati politológia egyes műveivel, s a beérkező kevésszámú könyv, illetőleg külföldi utazásokon szerzett tapasztalatok alapján megindult egy másfajta, a hivatalosan megengedettől eltérő művelése. Személyes emlékeim is vannak arról, hogyan panaszkodott több pártintézmény tudós munkatársa amiatt, hogy művei pánccélszekrénybe kerültek, elfektetésre és kiadatatlanságra ítéltettek. Előbb-utóbb azonban az innováció – amely fogalmat diszsertánunk olyan szépen adaptált a politikára – megjelent

e tudomány művelésében is, és szükségszerűen megkezdődtek azok a kísérletek, amelyek egy más szemléletű politikatudomány – nevében is megváltoztatva –, a politológia kialakulását hazánkban megalapozták. Bizonyára jóval korábbi művek is vannak, de magam ezt a korszakváltást a hetvenes évek végére teszem: attól kezdve jött létre a politológiának egy olyan kutatási irányzata, amelyik igazán most érett be. A politikatudományt művelők körében ehhez a táborhoz tartozik disszertánsunk, és mondhatni elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy a zárt, dogmatikus, merev politikatudományban itt-ott olyan erjedés indult el, amely részben párton belül, majd párton kívül is új szemléletű politikaelméleti és politikatörténeti munkákhoz vezetett. A könyvben megjelenő, Bihari Mihály által írt fejezeteket úgy tekintem, mint a nyolcvanas évek elejétől – kezdetben kétségtelenül finomabban – fogalmazott koncepció részleteinek újragondolását és részben újrafogalmazását abban az időszakban, amikor a politológiára rakott bilincsek lényegében lehulltak. Feltétlenül nagy érdeme szerzőnek, hogy a politológiai publicisztika, a politológiai elméletalkotás terén bátran vállalkozott és, egzisztenciális bizonytalanságok kockázatától sem riadva, hozzájárult a modernizációs igényekkel fellépő politikatudomány megfogalmazásához.

2. Szerző koncepciójára, úgy vélem, leginkább az amerikai strukturális funkcionalista felfogás és a rendszerelmélet hatott. Én azokat a fejezeteket tartom a legjobbnak – nevezetesen a VII. és VIII. fejezetet –, ahol bemutatja azokat az összefüggéseket, amelyek Talcott Parsons alapján a társadalmi rendszermodell összetevőiként kimunkálásra kerültek, s amelyek analitikus eszközként szolgáltak a társadalmi folyamatok megismerésében.

A rendszerelmélet ugyancsak ihletője volt szerzőnek, és végül is legfontosabb gondolatait rendszerelméleti sémákba is sűrítve vázolta, mintegy szemléltethetővé téve a politológia iránt érdeklődők számára a meglehetősen absztrakt összefüggés-magyarázatokat. A strukturális funkcionáliszmuson és a rendszerelméleten túlmenőleg nagyon erősen hatottak a politológia alakulására azok az empirikus felmérések, amelyek politikai szociológia irányából próbára tették az elvi tézisek érvényét, a társadalmi viszonyok mérésén keresztül szembesítették a valóságot az elmélettel. Szerző minden tanulmánya hol szorosabban, hol tágabban köthető ahhoz a négy fő funkcióhoz, amelyet Talcott Parsons a társadalom funkcióiként megkülönböztetett. Bihari Mihályt mégis az érdekli talán legjobban, hogy a gazdaság és a termelés, vagyis a parsonsi adaptációs funkció hogyan viszonyul a célkitűző és vezérlő funkcióhoz, amely a politikai alrendszer sajátos feladata. Ezzel kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy bizonyos „nagyvonásúnak” látom szerzőnek azt a kijelentését, hogy a társadalom legfontosabb és legdinamikusabb rendszere a politikai rendszer. Ha rendszerfelfogásban gondolkozunk és a rendszerelméleti elveket híven követjük, akkor nem engedhetjük meg magunknak azt a régivágású gondolkodásmódot, amelyik mindig a saját rendszerelméletét a

többi rendszer tagjaihoz viszonyítottan meghatározónak tekinti. A társadalom rendszerszerű szemlélete éppen azt fejezi ki, hogy tudjuk, az elemek egymáshoz való kapcsolódásában a szerepek folyamatosan változnak, s hol az adaptáció, hol a reprodukció, hol a vezérlés, vagy éppen az integráció az, amelyik a többi elemhez viszonyítottan „felfutóban van”, és az egész rendszer dinamikus egyensúlyához néha pontosan a maga elmaradottságával, illetve elmaradottságának behozásával járul hozzá (lásd ezzel kapcsolatban V. Pareto rendszerfelfogását, vagy M. Katz és D. L. Kahn *The Social Psychology of Organizations* című munkáját). Ezért én egyáltalán nem tartom tudományos igényű ítéletnek az olyan kijelentéseket, amelyekkel más disszertációkban is sokszor találkozunk. Nemrégén például egy közigazgatástudományi disszertáció opponenciájánál is megjegyeztem azt, hogy a közigazgatási jogtudomány művelője olyan magától értetődően hangsúlyozza, hogy a közigazgatás az állam működésének legdinamikusabb eleme, mint ha nem is lenne parlament stb.

3. A szerzők által kiadott könyv sajátos műfaj, több funkciót is magára vállalt. Mindenekelőtt a politológiai képzés elmélyítése érdekében olyan könyvet kell a hallgatók kezébe adni, amelyből rendszeres áttekintést kaphatnak a politikatudomány tárgyáról, módszereiről, szerkezetéről és legfontosabb problémáiról. Tehát a könyv tankönyvnek is használható, márpedig a tankönyvvel kapcsolatban nem követelmény, hogy minden ismeretközlése saját, eredeti tudományos álláspontot tartalmazzon. Ennek a könyvnek legtöbb fejezete azonban mindkét szerző saját, önálló tudományos eredményeként is elismerhető, sőt kifejezetten ilyennek kell elismernünk. Tehát ennyiben egyes fejezetek, hangsúlyozom, többet jelentenek egy tankönyvnel. Más kérdés az, hogy ez a könyv nem teljesen egyenletes színvonalú, mivel az oktatási igények a teljes spektrum áttekintését kívánják, erre azonban ily rövid idő alatt szerzők – talán nem sértem meg őket – nem is vállalkozhattak. Ezért nem várható el, hogy teljes rendszerességgel áttekintsék az egyetemes és a hazai politológia fejlődésének útját, vagy, ami még nagyobb követelmény lenne, minden alapvető kérdésre választ adjanak. A könyvben megjelentetett tanulmányok – mert az embernek esetenként az az érzése, hogy korábban megírott tanulmány többé-kevésbé változatlan formában került a kötetbe, ami nem lenne baj – a tankönyv fejezeteinek színvonalát differenciáltabbá teszik. Ezt az is bizonyítja, hogy egyes fejezeteknél használnak jegyzeteket, másutt inkább mintegy áttekintik, didaktikai szempontból összefoglalják a tárgyra vonatkozó nézeteket, nem nevesítve a felhasznált szerzőket, gondolkodókat.

4. Nagyon érdekes szerzőnek az a fejtegetése, hogy van-e paradigmaváltás a politológia tudományában. Ezt kétféle módon is feltehetjük magunknak, mert egyfelől vitathatatlanul paradigmaváltás történt, ha eddig érvényes és koherens politológiai fogalmi rendszernek tekintet-

tük a tudományos szocializmust, azaz a sztálinizmus politikaelméletét. Másfelől azonban problematikus az, hogy van-e paradigmaváltás magán a nyugati politológiai tudományon belül és beszélhetünk-e értékeknek és nézeteknek olyan átalakulásáról, amelyik valamilyen rendszeres, összefüggő, koherens nézetrendszert képvisel már a múlthoz viszonyítottan. Én úgy ítélem meg, hogy a politológiában a rendszerszemlélet megjelenése volt a paradigmaváltás, és mivel távolról sem mondhatjuk azt, hogy a rendszerszerűség összes konzekvenciáit levontuk volna, nem hiszem, hogy a nyugati, s pláne a hazai politológiában lényeges paradigmaváltásról kellene beszélnünk.

Ezt éppen azzal akarom szemléltetni, hogy szerző a politológia tudományrendszeren belül elfoglalt helyét és magának a tudománynak a belső struktúráját az UNESCO 1948-as állásfoglalása alapján tagolja, amikor is e tudomány tárgya és belső differenciálódása még nem a rendszerszemlélet szempontjai szerint kerültek bemutatásra. Szerző beszél a társadalom rendszerszerűségéről, ugyanakkor voltaképpen nem ismerjük a közreadott könyv alapján, hogy egy rendszerfilozófia bázisán miként változik meg a politológia teljes környezete. A filozófia a tudományrendszerrel régóta foglalkozó tudomány, és ennek a filozófiai gyökereknek az ismeretét türkőzi a disszertáció. Ugyanakkor pontosan azt a legnehezebb megértünk, hogy van egy rendszerszemléletű tudományfilozófia, amelyik egészen más, mint ahogy azt itt eddig értelmeztük és amilyen fogalmakban, tudományrendszerben mi gondolkoztunk. Ez a rendszerelméleti filozófia a rendszerek struktúráiból (lágý, kemény rendszerek stb.), típusaiból vezeti le a velük foglalkozó tudományokat. Ha egy ilyen rendszerelméleti tudományrendszerezést megismerünk, akkor látjuk, hogy egészen más gondolkodásmód érvényesül a rendszerfilozófia alapján, mintha mi a politológiát a hagyományos filozófiai struktúrákhoz illesztjük. (Ilyen rendszerelméleti filozófia megalapozására irányuló munkának tartom pl. Th. Kuhn: *The Logic of Social Systems*. [San Francisco–Washington–London: Jossey–Bass Publishers, 1974.] c. és John P. Van Gigch: *Applied General Systems Theory*. [New York–Evanston–San Francisco: Harper and Row] c. könyvét.)

Éppen ezért én pragmatikus szempontból el tudom fogadni, hogy szerző egy UNESCO-állásfoglalás alapján alakítja ki a politikatudomány tárgyát, belső tagozódását. Az UNESCO akkori tanácskozásán azonban legfeljebb az akkor uralkodó nézetek többségét képviselő álláspont juthatott kifejezésre. A politológiának azonban mindig valamilyen egyedi tudományos nézetrendszerhez kapcsolódó struktúrája van. Ez feltétlenül alkotó tudományos tevékenység gyümölcse, nem pedig valami nemzetközi testület többsége által elfogadott álláspont lehet.

5. A disszertációval szemben támasztott igények között joggal feltehető az a kérdés, hogy szerző valóban meg tudta-e újítani, illetve

tisztítani a politológia elmélettörténetét és fogalomrendszerét attól, ami a tudományos szocializmus érvénye alatti időszakban ráakodott. Bihari Mihály köztudottan a politológia megújulásának hazai vezéralakja volt, tehát a válasz döntően csak az lehet, hogy mindig kereste és lényegében meg is találta a megújításnak, az innovációnak a követendő irányait. Esetenként mégis úgy érzem, hogy tapadt a régi fogalmi kategóriákhoz és egyes tudományelméleti nézetei mind a rendszerelmélettel, mind a strukturális funkcionalizmussal összeegyeztethetetlenek. Lehet, hogy apróságnak tűnnek, amiket az alábbiakban elmondani kívánok, de talán egy szélesebb áttekintés érthetővé teszi megfontolásaimat.

A kötet a IV. fejezetben a gazdaság és a politikai rendszer viszonyainak történeti típusait is vázlatosan áttekinti. Természetesen ez nem olyan döntő kérdés, ha a szavaknak és kitételeknek nem lennének politológiailag bizonyos elméleti konzekvenciái. Kezdjük azzal, hogy a 19. század elejétől kezdve a szociológiában, de részben a politológiában is, a formációelméletek halmaza jelent meg. Saint Simon, August Comte a formációelméletek korabeli megalapozói. A társadalomfejlődés történeti típusait kívánták kidolgozni, és ezzel azóta is minden szociológusnak megkerülhetetlenül foglalkoznia kell, választ kell adnia a társadalmi fejlődés tipológiájára. Marx egyértelműen elutasította August Comte ún. konzervatív formációelméletét és egy sokkal bonyolultabb, de lényegében egyes vonatkozásokban hasonló strukturájú formációelméletet dolgozott ki. Engels nem rendelkezett olyan mélyreható történelmi és gazdasági strukturális ismeretekkel, mint Marx, de nagyon lelkesen fogadta, hogy Lewis Morgan az indián törzsek nemzeti és törzsi szerkezetét ún. megfigyelői, résztvevői szociológiai módszerrel feltárta, és felfedezte az „egyetemes társadalomfejlődési törvényszerűségeket”, amelyek elvezettek a marxizmus hol bonyolultabb, hogy szimplifikáltabb formációelméletéhez. Eszerint van az ősközösség, a rabszolgatartó társadalom, a feudalizmus, a kapitalizmus és szükségszerűen jön a szocializmus, majd annak magasabb formációja a kommunizmus, és valamikor – még talán be nem látható időn belül – az anarchizmus is. Ezt a formációelméletet szimplifikálta Sztálin, aki vagy saját felismeréséből, vagy jó tanácsadói sugallatára rájött, hogy Marxnak az ázsiai termelési módra vonatkozó nézetei kilógnak az ő általa kívánatosnak tartott formációelméletből. Mit lehet kezdeni az ázsiai termelési mód alapján kialakuló autoriter uralmi rendszerek szocializmus vonulatába való elhelyezésével? Ezért ezeket az írásokat a marxi hagyományból kiiktatta, vagy háttérbe szorította. Mindezt azért mondhatom el, mert még mindig maradtak egyes kitételek, amelyek arra utalnak, hogy ennek a formációelméletnek a hatása a megújuló politológiában tovább gyűrűzik és nem az az elméleti rendszer erősödik, amelyeket én a formációelmélet 19. századi formájával szemben a 20. századra meghatározónak vélek. A marxizmus August Comte, Lewis Morgan, Engels, Marx, majd az őket értelmező Lenin és Sztálin alapján

alakított ki egy minden társadalmi viszonyrendszerre érvényes formációelméletet. Én egy kicsit úgy érzem, hogy szerzőnk azokkal nem foglalkozik, akikhez politikai gyakorlatában egyébként közelállónak vélem. Nevezetesen a gazdaságtörténettel és társadalomtörténettel kapcsolatban nem írt arról, hogy ki Bernstein, ki Kautsky, kik az angol fábriánusok, B. Webb, az angol szocialisták, akik az ortodox formációelméletet átváltották, politológiai alkalmazhatóvá tették. Ezzel megalapozták olyan gyakorlati politikai szervezetek létrejöttét, amelyek Európában a szociális gondolkodást többször sikerre vitték, nevezetesen a szociáldemokráciát.

A 20. században a formációelméletek helyére több más társadalomfejlődést magyarázó elmélet került. Tehát ne vegyük egyenlő szintre a 19. századi szociológiai magyarázatokat például Max Weber társadalomelméletével, vagy a 20. század közepén egyre élesebben kirajzolódó modernizációs elméletekkel. Ezért szerzőnél ezt a váltást bizonyos mértékig hiányolom. Ami gyakorlatban megvan nála, az elméletben nincs végigvezetve. Nevezetesen az, hogy a társadalom gazdasági, politikai átalakulását magyarázó modernizációs elméletek hívebben fejezik ki a változások hátterét, mint bármelyik formációelmélet.

Ide vezetem vissza, hogy van néhány olyan kitétel, amely a formációelméleti gondolkodásmádhoz kötődik. A 43. oldalon azt mondja szerző, hogy „nem a legtehetségtelenebb gazdálkodó az állam”. Ez, az állam szerepének mikénti felfogása, társadalomfilozófiai kérdés, de a mai értelmezésünk szerint és a legutóbbi négy és fél évtized tapasztalatai alapján ennek igazsága sajnos számunkra nem realitás, és noha vannak bizonyos ellenpéldák, főleg a keletázsiai államok modernizációjánál, mégis a társadalmi-gazdasági fejlődés az állami beavatkozás nélkül tűnik hatékonyabbnak. Éppen ezért azt a kitélt sem tudom helyeselni, amelyet a 88. oldalon mond, hogy a termelés „politikai irányítottsága” pozitív tendenciákhoz is vezethet. Azt mondanám, hogy ha van ilyen politikai irányítottság, akkor a cél éppen a gazdaság és politika szétválasztásában, a funkciók elkülönítésében kell hogy megjelenjen és nem kívánatos, hogy politológiai, politikai szempontok a termelés irányításában változatlanul, esetleg egyre növekvő, szerepet kapjanak.

HÜLVELY ISTVÁN

Bihari Mihály az ELTE és a Tankönyvkiadó gondozásában megjelent, Pokol Bélával közösen alkotott *Politológia* című kötet általa írt fejezeteit nyújtotta be az akadémiai doktori cím elnyerésére. Ezek a fejezetek bizonyos értelemben eddigi tudományos tevékenységének egyfajta foglalataának is tekinthetők.

Bihari tudományos teljesítményében – tartalmát és formáját tekintve is – a modern társadalomtudományok közép-kelet-európai megho-

nosodásának és intézményesülésének sajátos útja tükröződik. Itt sem lehetett a nyugati minták és intézményesült politikatudományi paradigmák közvetlen átvételéről. A politikatudománynak valóban a térség problémáihoz kapcsolódó műveléséhez ebben a régióban nem volt és ma sem elég egy egyszerű – és Nyugaton már természetesen régen rendelkezésre álló – módszertani alapvetés. Itt a régió politikumának előzetes feltérképezésére és értelmezésére volt és van ma is szükség, amely nem végezhető el a nagy nyugati elméletek egyszerű átvételével, vagy – mint ez a marxizmus esetében történt – ideológus manipulálásával. Ha ért el eredményt a múltban vagy a jelenben a magyar politikai gondolkodás, akkor az azért volt, mert előrelépett ennek a fontos és mindmáig csak részben megválaszolt kérdésnek a tisztázásában. Ehhez a perdöntően fontos kérdéshez képest – noha strukturálisan ez is mélyen megalapozott – szinte csak másodlagos kísérőjelenségnek tűnik az, hogy a politikai elméleti törekvések objektíve és szubjektíve is meglehetősen közvetlenül kapcsolódnak össze a napi politikával, vagy még inkább annak kritikájával. Egy olyan régióban, ahol a politikai alternatívák politikán belüli megfogalmazása gyakran elmaradt, késedelmet szenvedett vagy éppen lehetetlen volt, a kritikai szellem és egyfajta, hiányzó értékeket közvetítő normativitás szinte természetes kísérőjelenségévé vált a társadalomelméletnek – és benne a politológiai elméletnek, illetve politológiának is, mint ahogy a politológusban is erősebb a hajlam, hogy a közvetlen politikába ártsa magát. Mindehhez hozzátehetjük azt az egyediként is értelmezhető magyarországi helyzetet, hogy a kommunista rendszeren belüli reformtörekvések révén erre a közelebre a többi sorstárs országgal szemben nagyobb lehetőség kínálkozott.

Úgy gondolom, Bihari Mihály munkássága mindennek figyelembe vételével értékelhető csak adekvátan, legalábbis a kötetben szereplő fejezetei alapján. Igazolásként – saját önértelmezésével megegyezően – kezdjük talán a „végeredménnyel”, nevezetesen azzal, hogy Bihari rendszerszemléletű politológus. Szemléletében a politikai rendszer, illetve alrendszer sajátosságainak és működésének a feltárása – a struktúra és a funkció – áll a középpontban. A kifejtés azonban többszólamú. Egyrészt – említett minőségében – kompilátor, mindegyik az amerikai strukturalista felfogás közvetítője, amelynek módszereivel és szemléletével részben maga is él. Másrészt – és mindegyik – azonban saját régiójának és társadalmának a szociológusa és politológusa, akinek másokkal együtt azzal a sajátos problémával kellett és kell még ma is szembenéznie, hogy ebből a régióból hiányzik az olyasfajta tagoltság, amely a politikai cselekvés vonatkozásában egy strukturalista szemlélet operacionalizálhatóságának előfeltétele lehetne. Hipotézise – másokéhoz hasonlóan – lényegében az volt, hogy a tagoltság szoban forgó hiánya nem a társadalom természetének normális velejárója, hanem a bolsevista hatalmpolitika voluntarista jellegéből következő jelenség, és hogy

ebben az értelemben lényegében nem a társadalmi tagoltság tényleges hiányáról, hanem sokkal inkább e tagoltság manifesztálódásának a hiányáról van szó. Ez a hipotézis messzehatónak bizonyult abban az értelemben is, hogy a demokrácia kérdését új dimenziókba helyezte, amikor hangsúlyozta, hogy a társadalom reális szerkezetét véve alapul, semmiféle „közérdek” és erre épült monolitikus hatalom sem alkalmas arra, hogy a társadalmi különös érdekek valóságos problémáját meghaladja, illetve, hogy ezt a problémát ezektől a különös érdekektől függetlenül oldja meg. Ez az utóbbi tétel már magában rejtette a társadalmi érdekstruktúrából kibontakozó új politikai rendszer követelményét és annak pluralizmusát. A szociológia után a fáziskéséssel megújuló és intézményszerűsítő politológia művelői – köztük Bihari is – a társadalom reális szerkezetének a primátusát hangsúlyozták, és erre építették politikai rendszerkritikájukat.

A kötetben publikált fejezeteket tekintve ez a problematika mindegyiknél a gazdasági rendszer – vagy szélesebb értelemben véve: a társadalmi struktúra – és a politikai rendszer viszonyának tárgyalásában manifesztálódik. Bihari fejtegetései ezen a ponton a legkomplexebbek és a leginkább elméletiek. A politikai rendszernek mint alrendszernek a tárgyalása két fontos érvrendszerre támaszkodik. Az egyik az érdekkategória köré csoportosul. A másik az érdek politikai érdekké transzformálódásának szükségességét hivatott demonstrálni az érdekérvényesítés társadalmi feltételeinek és mechanizmusainak a vizsgálata alapján. Ami az elsőt illeti: Biharinál az érdek egyszerre számít első mozgatónak és függő változónak a társadalmi-politikai folyamatok értelmezésében. Mindez a társadalmi lét sajátosságaiból, az érdek egyszerre „objektív” és „szubjektív” jellegéből következik, s abból a feszültségből, amely az objektív-szubjektív dialektikát ezúttal is áthatja. Másrészt, számára az érdektörékvések „az egyén személyiségi összetevői közül a leginkább politikai természetűek”, már csak azért is, mert az „érdek minden esetben politikai-akarati objektiválódásra, kifejeződésre törekszik” (45.o.), cselekvési indíték és motivációként pedig alapvető szerepet tölt be a másodlagos teleologikus tételezések konstituálódásában.

Könnyen lehet, hogy konkrétabb szociológiai és politológiai mondanójának ez az elméleti megalapozása – a formációelmélettel egyetemben – több szakma képviselőjét is termékeny vitára ösztönözné, ám a szerző mondanivalójának és elemzésének jelentősége máshol keresendő; nevezetesen, abban a tényben, hogy a társadalmi érdekmozgások és érdekartikulálódások elemzésével messze feloldja a kiindulópont elvontságát és kissé pszichologizált jellegét; vagy még inkább annak hangsúlyozásában, hogy az érdekek társadalmi mozgásában és demokratikus ütköztetésükben egy mással nem helyettesíthető tanulási folyamatról van szó. A diktatúra látens kritikája itt válik elméletileg élessé: hiszen nem kevesebről van itt szó, mint arról, hogy az egyén érdekeltté tétele és a társadalmi érdekeket és azok

pluralizmusát tükröző politikai intézményrendszer nélkül nincs társadalmi tanulási folyamat, s a társadalom óhatatlanul destrukturalódik és elveszíti reflektáló képességét a különböző belső és külső kihívásokkal szemben.

Az érdekek politikai érdeké transzformálódásának folyamata és e folyamat hangsúlyozása ugyanakkor még egy fontos szempontból jelent tartalmi elhatárolódást a korábbi szemlélettől. Nevezetesen, a társadalmi különös érdekek és az úgynevezett társadalmi vagy ösztársadalmi érdek viszonyának a vonatkozásában. Kissé leegyszerűsítve: minden diktatórikus törekvés hajlik a társadalmi érdek „realista” értelmezésére, míg minden demokratikus törekvés végső soron „nominalista”, vagy legalábbis messzemenően relativizálja, a mindenkori hatalmi realitások és közfelfogás függvényévé teszi tartalmait. Vagy Bihari egyik megkülönböztetésével élve: az érdekmonizmus és érdekluralizmus felfogásának ellentétességében a politika és a politika társadalmi szerepének alapvetően különböző elképzelése rajzolódik ki, ám a kétfajta értelmezés közül csak a gazdasági és társadalmi érdekek és értékek pluralizmusát valló nézet alkalmas arra, hogy a politikai alrendszer strukturális és funkcionális szerepét a maga mélységében megragadjuk. S valóban azt tapasztaljuk, hogy minden mai politológiai elmélet és paradigma a modern társadalom lét- és érdekszerkezetének pluralizmusából indul, s csak ebből indulhat ki. Ugyanakkor – magától értetődően – a tudományon belüli differenciálódás is erre az alapfeltevésre épül. A politikum természetének az értékelése az említett pluralizmus általános elfogadása mellett ugyanis mostmár mindenekelőtt azon múlik, hogy milyen funkcionális elvárások kötődnek a különböző érdekek konfliktusaihoz, társadalmi és politikai együttműködésükhöz. Biharinál az amerikai pluralista elméleteknél megemlített kritikák utalnak arra, hogy a pluralista elméleteken belül is feltehető a politikum – mindenekelőtt a hatalmpolitikai aspektusok – elhanyagolása, s ezzel együtt a politikai modern társadalombeli problematikájának egyfajta redukciója, mármint azokban az esetekben, ahol a csoportérdekek szabad konfrontálódása révén eleve egyfajta „harmonikus” egyensúlyi állapot, illetve optimális „társadalmi érdek”-realizálás tételeződik.

Úgy gondolom, hogy a magyar politológia társadalmi helyzete messze komplikáltabb ahhoz, hogy egy ilyesfajta redukcionizmust megengedhessen magának. Ez még akkor is így van, ha a rendszerváltást megelőző időszakban az egyéni és csoportérdekek „felszabadításának” és érvényesítésének az elve a rendszer halmozódó problémáinak megoldása szempontjából szinte minden mást háttérbe szorító feltételként merült fel. Ennek „ismeretelméleti” jelentőségéről már szóltam. Ugyanakkor azonban ebben a régióban – az árutermelési és a demokratikus politikai érdekközvetítő mechanizmusok hiánya következtében – a szociológia által megragadható empirikus érdekcsoportosulások rendszert korrigáló és rendszert megújító szerepe sokkal áttételesebb és ellentmondásosabb annál, hogysen meg-

állhatnánk ennél – az egyébként jogos – követelménynél. A kelet-európai politikum – mint a politikatudomány és általában a politikai gondolkodás tárgya – nem kerülheti meg a rendszerváltásnak azt a mélyebb problémáját, hogy minden intézményesülés és szervezeti, érdekképviselési artikuláció makrotársadalmi kerete a nyugati racionalitás szempontjait alapul véve sokkal ellentmondásosabb a nyugati társadalmakéhoz képest. Ám ha ez valóban így van, akkor a magyar politológia szemléletmódja – a nemzetközi politikaelmélet amerikai szóhasználatával élve – csakis „realista” lehet, azaz feltétlenül tekintettel kell lennie azokra a nehézségekre, amelyek az érdekek politikai érdekké tanszformálását nehezítik, illetve rendkívül problematikusá teszik abban a pillanatban, mihelyt a társadalom egészének a kérdése vetődik fel. Nevezetesen annak a kérdése, miként hat a társadalom egészére egy részrendszer racionalizálása olyan körülmények között, amikor a társadalmi egész mint a részrendszer környezete nem rendelkezik azzal a racionalitással és strukturáltsággal, amely alapján egyértelmű jelzésekkel szolgálhatna az érdekek különböző szintű artikulációjához, s amikor ezért elméletileg egyáltalán nem természetes, hogy ilyen körülmények között az inputok és outputok dialektikájából feltétlenül egymást erősítő végeredmény származik-e. Az anarchizált kelet-európai társadalmak még sokáig nem állnak össze olyan „egésszé”, amelyben a különböző társadalmi területek és alrendszerek egymást erősítő módon működnek.

Mindennek következtében a gazdaság és a politika problémájának kiemelt kezelése ebben a vonatkozásban is visszaigazolódik. De ugyanezt mondhatjuk a hatalom, a politikai akarat és döntés kérdéséről is. Igaz, Bihari Mihály elméletileg nem tárgyalja a kelet-európai politikum imént említett problémáit, talán nem is ért egyet fejtegetéseimmel. Bihari elsősorban az érdektanszformációk és érdekütközések elemzésének a specialistája. Itt érzi otthon magát leginkább, s talán nem tévedek, ha azt állítom, hogy ebben a legeredetibb. A konkrétumok elemzésének az embere. Stílusa is ennek a műfajnak felel meg legjobban. Bihari ugyanis általában elemez, bemutat, rögzít, racionalizál, felvilágosít és közben – szinte már notórikusan – formalizál és pontokba szed. Mindez arra vall, hogy precízen előkészíti elemzéseinek és szemléletének eszköztárát, hogy azután a konkrétan célba vett problémára koncentrálnon. Ez a – ha tetszik – módszertani formalizmus már önmagában is inkább a konkrétumokra irányuló analíziseknek kedvez, elméleti fejtegetéseknél kevésbé alkalmazható, mert könnyen a tartalmi mondanivaló rovására megy.

Az előbbi fejtegetésekhez kapcsolódik az a kritikám is, hogy néhány helyen túlságosan formalizáltan nyúl a kérdéshez. Ezt egyébként az értékről írt fejezetnél éreztem leginkább, ahol a különböző típusú értékek formális leírása és formális ellentétpárokba állítása helyett szívesebben olvastam volna például többet a

szabadság és egyenlőség ellentétességének politikai tagozódást eredményező, s a pártrendszerek tagoltsága szempontjából is konstitutív jelentőségéről.

ÁGH ATTILA

Bihari Mihály akadémiai doktori értekezése nem klasszikus értelemben vett monográfia, hanem olyan elsődleges rendszerezés, amely kiindulópontul szolgálhat a további monografikus kutatásoknak. Könyvéből is kitűnik, hogy a magyar politikatudomány további professzionalizálódásához széleskörű kutatásokra, s köztük koncentrált monografikus kutatásokra van szükség, s immár lehetőség is. Bihari munkája rendkívül széles és alapos szakirodalmi áttekintést ad, a politikatudomány szinte valamennyi területén megadja azt az elméleti és szakirodalmi alapvetést, amelyhez a kutatás és az oktatás különböző szintjein kapcsolódni lehet.

Az értekezés a politikatudomány rendszerének bemutatására törekszik, s ebben rejlik első tudományos eredménye, de a rendszerezés egyes részterületein is komoly tudományos vívmányokat mutat fel. Különösen fontos a tekintetben a pluralizmus- és legitimációs elméletekre, avagy a pártelméletre és párttípológiára utalni, amelyek a hazai szakirodalomban egyedülálló módon tárgyalják a fenti kérdéseket. Korántsem véletlen, hogy ezek szerves folytatásaként, a Bihari által vezetett pártkutatási team munkájának eredményeként, az ő szerkesztésében és összefoglalásával jelent meg az első kötet a magyar pártrendszer keletkezéséről.

Bihari Mihály és Pokol Béla könyvének lektoraként már módomban volt számos részletes kritikai megjegyzést tenni, most ezért csak egy-két általánosabb jellegű kritikai megfontolást szeretnék felvetni. Először is szembeötlő, hogy Bihari munkája a szó legpozitívabb értelmében vett nemzedéki élményt tükröz a politikatudomány nyolcvanas évekbeli fejlődéséről, de ez azzal is jár, hogy a szóhasználat és egyes kategóriák már felfrissítésre és kiszélesítésre szorulnának a kilencvenes évek elején. Ugyancsak jellemző a munkára, hogy bizonyos mértékig túlzásba viszi a rendszerezés szempontjait és az elemzések néha túl formalizáltak. Ezek a jelek megmutatkoznak az úgynevezett bolsevik típusú pártok jellemzésében is. Ezzel együtt Bihari elmélete a legjobb teoretizálása ennek a párttípusnak az általam ismert nemzetközi szakirodalomban.

A kritikai megjegyzések másik nagy csoportja a rendszerezés természetes tartalmi korlátait taglalhatná. Nevezetesen, a szerző nagy igényű összefoglalása ellenére szükségképpen kevesebb figyelmet tud szentelni bizonyos területeknek (a civil társadalom kérdései, a komparatív politikaelmélet, a külső tényezők hatása a belső politikai fejlődésre, egyáltalában a nemzetközi viszonyok elméletéhez való kapcsolódás stb.), köztük olyan területeknek is, amelyek csak a

legutóbbi években váltak hangsúlyossá, mint például a közpolitika. Ezek azonban, mint említettem, minden rendszerezés természetes, strukturális és időbeli korlátai, s maguk is jelzik, hogy a rendszerezés igen nehéz tudományos feladat.

Bihari Mihály értekezése jelentős tudományos munka, amely mind a formai, mind pedig a tartalmi követelményeknek megfelel, komoly szakirodalmi felkészültségről tanúskodik és számos tudományos eredményt, nívót tartalmaz.

BIHARI MIHÁLY

Válasz az opponensi véleményekre

Több közös vonás és értékelés található opponenseim véleményében, ezekre megpróbálok együtt válaszolni. Az első ilyen közös elem az, hogy mindhárman kitérnek arra, hogy a politikai tudományok sajátos fejlődésének vagyunk tanúi, értékelői, talán nem túlzás és szerénytelenység, ha azt mondom, hogy elősegítői is. Az a sajátos társadalomtörténeti folyamatokba ágyazott elmélet-történet, melynek jegyében a hazai politikatudomány fejlődik, korspecifikus, rendszermeghatározott folyamat.

A hazai politikai tudományok megkésett fejlődésének vagyunk a tanúi és elősegítői. Az igazán maradandó és tudományos értékeket felmutató társadalomtudományok többnyire kritikai tudományként alakultak ki, új paradigma köré szerveződtek, nemritkán egyszerre kellett tudományos és politikai szabadságharcot folytatniuk. A hazai politikatudomány mindkettőből kivette részét a hetvenes és a nyolcvanas években, ezért – miként Hülvely István is hangsúlyozza – a politikatudomány kezdeti lépései elválaszthatatlanok a radikális társadalmi reformoktól. A hazai politikatudományban a hetvenes években már a téma, a tárgyválasztás is botrányosnak számított, vagy csak privilégizált helyzetben lévő oktató- és kutatóhelyeken foglalkozhattak vele néhányan, miként arra Szentpéteri István utalt. Annak a legegyszerűbb, de éppen ezért a leginkább lényegretörő tudományos kérdésnek a feltevése, hogy: *ki kormányoz, ki hozza a döntéseket és milyen módon, és a döntések kiknek az érdekeit szolgálják*, politikai botránynak számított még a hetvenes évtizedben is, hát még a válaszok. Egyaránt igaza van Ágh Attilának és Hülvely Istvánnak abban, hogy a hazai politikai tudományok művelői a radikális reformtörekvésekkel együtt vívták a tudományos „szabadságharcot” – annak az egyszerű ténynek az elfogadtatásáért, hogy a politikai tudományok művelői először kérdéseket akarnak megfogalmazni a hatalomról, a

döntéshozatali eljárásokról, a párt és az állami szervezetek viszonyáról, a helyi és a központi hatalom kapcsolatáról, majd pedig szociológiai egzakttsággal meg is akarják válaszolni a feltett kérdéseket.

Volt – sokszor tudatosan vállalt – naivitás ezekben a kérdésekben, de számítani lehetett arra is, hogy a hatalom birtokosai is kíváncsiak a válaszokra, ha azokat csak nekik mondják meg. Ez a sajátos 20. századi „felvilágosult abszolútizmus”, a politikai hiúság, a „szellemi befennfentesség”, továbbá a „puha diktatúra” és a liberalizálódó ideológia kétségtelenül elősegítette a hazai politikatudomány újrateremtését, mert bár a hazai politikai tudományok rendkívül megkésett fejlődésének vagyunk a tanúi, ennek okaként nem állíthatjuk azt, hogy a magyar tudományos gondolkodásban nem lettek volna komoly előzményei a tudományos igényű politikai gondolkodásnak, vagy hogy nem ismerte és fogadta volna be a hazai szellemi élet a kortárs külföldi tudományos irodalmat.

A politikáról való gondolkodás természetesen Magyarországon is hosszú időre nyulik vissza, mikért arról részletesen szólt Szentpéteri István. A 16–17. századi politikai gondolkodás produktumai – értékes vagy kevésbé értékes mivoltuktól függetlenül – a politikatudomány előzményeinek csak nagyon áttételesen tekinthetők, úgy gondoljuk tehát, hogy diszciplínánk hazai tradícióit keresve legfeljebb a 18. század végéig érdemes visszatekintenünk, amikor – természetesen nem a politológia mai értelmében – a politikai szféra tudományos elemzésének az igénye felmerült. A reformkor nagy gondolkodói a politikai „közírást” és publicisztikát fejlesztették tovább, támaszkodva a tudományos gondolkodás eredményeire. Politikai röpirataik, tanulmányaik, reformterveik egyre igényesebb tudományos megalapozásra épültek. Felhasználták a kibontakozóban lévő társadalomtudomány alkotásait, így a történelemtudományok, a jogbölcselet, a filozófia, a statisztika, a politikai gazdaságtan, a pszichológia fontos műveit.

A Huszadik Század radikálisai és szocialistái (Jászi Oszkár, Somló Bódog, ifj. Leopold Lajos, Rácz Gyula, Ágoston Péter, Varga Jenő, Szabó Ervin és mások), bár nem a szaktudományos értelemben vett politikatudományt művelték, szociológiai érdeklődésüktől vezetettve új szempontokat hoztak a politika vizsgálatához és kétségtelenül gazdagították az ezzel kapcsolatos ismereteket. S nagyon fontos, hogy programszerűen vállalták a nyugat-európai tudományosság új eredményeinek közvetítését: sorra jelentek meg a korszak jelentős hatású művei magyar nyelven is. A Huszadik Század – de más folyóiratok is – ismertetések százait publikálják Sombart, Michels, Durkheim, Spencer, M. Weber és mások frissen megjelent műveiről.

A radikálisok és a szocialisták mellett a liberális és a konzervatív indíttású tudományos gondolkodásban is polgárjogot nyert a politika independentizmusú vizsgálatának igénye – miként azt Szentpéteri István is kiemeli, Kautz Gyula, Balogh Arthur, Concha Győző nevét említve. De utalhatunk Kornis Gyula *Az államférfi* című 1933-ban megjelent

nagy hatású művére és olyan politikusokra, akik kísérleteztek a politika tudományos leírásával, mint például Teleki Pál.

A két világháború között bontakozott ki, illetve formálódott Magyary Zoltán, Csécsy Imre, Bibó István, Erdei Ferenc stb. munkássága is. Fennmaradt, sőt továbbfejlődött tehát a politika tudományos vizsgálatának igénye, még akkor is, ha nem vitathatjuk, hogy a politikai-ideológiai készítés, meghatározottság erősen érezhető volt némelyiküknél.

Az 1945 utáni politikai-elméleti vitákban néhány éven át még megfigyelhetjük a szakszerűsége, a tudományos szempontok érvényesítésére irányuló erőfeszítéseket. Az azonban már más kérdés, hogy 1947–48-tól kezdődően a politikáról már csak ideologikusan lehetett beszélni, írni, s hogy tudományos életünkben, és persze az egyetemi oktatásból is, jórészt kiszorult a politológia.

A politikai jelenségek és törvényszerűségek vizsgálata az úgynevezett ideológiai tárgyak hatáskörébe került, elsődleges szemponttá a gondolatok fegyelmezése és az ideológiai tételekhez igazítása vált, a tudományos vizsgálódásnak a pusztá igénye is „elhajlásnak” minősült. A párttörténet, „a történelmi materializmus”, majd a „tudományos szocializmus” oktatása, művelése igen kevés valós eredményt hozott, viszont elzárta az utat a társadalomtudományok és ezen belül a politikatudomány fejlődése, az új eredmények közlése elől. Ez vezetett el egy sajátos tudományos „emlékezetvesztéshez”, ezért tűnhetett – s részben tűnik még ma is – új divatnak, jobb esetben új diszciplínának – a politikatudomány és művelése.

Az „emlékezetvesztés” inkább „emlékezettörlés” volt, hiszen a magyar politikai gondolkodás nagy alakjai és művei mintegy három évtizedig elő sem fordulhattak idézetek, hivatkozások formájában az államról, a politikáról írott művekben és az oktatásban, legfeljebb ideológiai alapú kritika tárgyát alkothatták.

A tudományos gondolkodás „brutális manipulációja” a politikai tudományokat sújtotta a legjobban, a tudományból ideológiát és apológiát, az ideológiából leegyszerűsített szemináriumi tételeket előállítva.

A politikai tudományok teljes szellemi leépülése és törlése mellett a marxista társadalom- és történelemmagyarázat egésze is hitelét veszítette, hiszen a mindennapi lét legjelentősebbé és túlsúlyossá vált szférájára – a politikai viszonyokra és alrendszerre – vonatkozóan nem tudott hiteles és adekvát magyarázatot adni, sem a kapitalizmusra, sem a szocializmus esetében.

Elmozdulás és előrelépés ebből a helyzetből először a „marxizmus reneszánsza” után (a hatvanas, hetvenes években) következett be, addig alig vagy egyáltalán nem ismert Marx-művek és írások felfedezése után (a *Német ideológia*, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok*, a *Grundrisse*).

A hazai politikaelméleti gondolkodás első megtermékenyítő erejű szellemi hatása tehát nem a nyugati politikaelméleti irodalomból jött,

hanem Marx néhány újonnan és újraolvasott művéből. A második megtermékenyítő szellemi hullám és erő a kortárs nemzetközi politikatudományi irodalom megismerése, adaptálása és kritikai feldolgozása volt. Ez még ma is erős késésben van, de a hatvanas évek végétől azért olyan szerzők művei kerültek kiadásra magyar nyelven, mint C. W. Mills, D. Riesman, M. Weber, E. Fromm, H. Simon és a marxista A. Gramsci, Aszmusz, E. Bloch, Z. Bauman, L. Althusser, J. Wiatr és mások művei.

A harmadik megtermékenyítő szellemi erő mintegy másfél évtizede van kibontakozóban, hatása most kezd érezhetővé válni, nevezetesen a magyar politikai gondolkodás történeti hagyományainak az újrafelfedezése, beleértve a közelmúlt műveit és szerzőit is (lásd Eötvös József, Széchenyi István, Kemény Zsigmond, Pulszky Ágost, Somló Bódog, Jászi Oszkár, de legfőképpen Bibó István szellemi hagyatékát). Az újrafelfedezett vagy újraolvasott szerzők közé kell sorolnunk A. Tocqueville, Machiavelli és J. S. Mill műveit is.

A hazai politikai tudományokat a legfrissebb, negyediknek nevezhető szellemi hatás most éri, nevezetesen a kortárs nemzetközi politikatudományi szerzők legfrissebb műveinek a hatása.

Elegendő az újabb hazai művek lábjegyzeteit és hivatkozásait szemügyre vennünk, ott találjuk: T. Parsons, K. W. Deutsch, A. Sartori, D. Easton, H. W. Wiese, A. Etzioni, S. Verba, R. Dahl, Lindbloom, Schumpeter, N. Luhmann, J. Habermas, M. Duverger és a többiek neveit és műveit.

Pontosabb lenne persze a politikai tudományok újraintézményesüléséről beszélni, mintegy négy évtizedes hallgatás, politikai bénítás, szellemi szétporlasztás után, hiszen – mint láttuk – majdnem száz éves előtörténete van a hazai politikatudományi kutatásoknak és oktatásnak.

Egy tudományág intézményesülését és professzionalizációját (szaktudományá válását és hivatásszerű szakmai művelését) viszonylag pontosan meghatározható paraméterekkel mérhetjük, illetve állapítjuk meg a tudányszociológiai irodalomban. Az intézményesültség és a professzionalizáció általánosan elfogadott kritériumai:

1. viszonylag egzaktan megkülönböztetett kutatási tárgy, terület, a szaktudomány általánosan használt speciális szaknyelvének, szakmai fogalmainak a kialakulása, a tudományok rendszerében elfoglalt hely megközelítő tisztázása;

2. szakosodott kutatási és oktatási szervezetek, illetve szervezeti egységek létezése;

3. teljes munkaidőben és hivatásszerűen folytatott kutató és oktató tevékenység;

4. célzott kutatási programok;

5. a tudományos és a szaktevékenységet folytatók felsőfokú szakképzése;

6. tudományos minősítés szerezhető az adott szakterületen;

7. kifejezetten az adott szaktudomány művelésére, terjesztésére alakított szakmai szervezetek, fórumok létezése és működése;

8. speciális szakfolyóiratok megjelenése;

9. az adott szaktudomány nemzetközi szervezeteinek munkájába való bekapcsolódás.

Ha ezen paraméterek alapján vizsgáljuk meg a hazai politikai tudományokat, akkor azt mondhatjuk, hogy a politikai tudományok némelyike (politikátörténet, államtudományok) lényegileg eljutottak az intézményesülés és a professzionalizáció szintjére, de a politikai tudományok túlnyomó többsége (politikaelmélet, politikai szociológia, nemzetközi politikaelmélet, politikai pszichológia), de legfőképpen a politikai tudományok egésze még nem jutott el az intézményesülés és a professzionalizáció kívánatos szintjére.

Természetesen egy szaktudomány létezhet az intézményesülés megfelelő szintjének elérése nélkül is, művelése lehetséges egy-egy kutató, esetleg szűkebb szakmai csoportok, más szakterületről átható, illetve más szaktudományok keretében művelt kutatások formájában a preintézményesült időszakában is.

A hazai politikatudomány eljutott tudományelméleti, tudományrendszeri problémáinak tisztázásához, a fejlődést akadályozó tényezők számbavételéhez.

A politikai tudományok fejlődését akadályozó tényezők között elsőnek a múlttól, az elmúlt negyven év még ma is ható következményeiről kell szólnunk. Ezek a ható okok és következmények:

a) a brutális elméleti manipuláció és az ideológiai alapú cenzúra, még ma is érezhető hatása;

b) a „tudományos emlékeztetvesztés”;

c) a politikai tudományok funkcióinak korlátozása a diktatúra időszakában.

A politikatudománynak is, mint minden más tudománynak, alapvető funkciói: a megismerés, a kritika és a döntések kidolgozásában való részvétel.

Az újonnan megismert tények és az új elméleti eredmények tartalmi gazdagodása egy ponton túl új paradigma keretében jelennek meg, ami új kifejezési módok, új tudományos szókinccs kialakulásához is vezet. A tudomány fejlődésében ez az állapot a tudomány forradalmasodása, „a tudomány fejlődésének az a nem kumulatív eredménye, amelynek során valamely paradigma szerepét, részben vagy egészben, átveszi egy vele összeegyeztethetetlen, új paradigma” (Th. S. Kuhn: *A tudományos forradalmak szerkezete*. Budapest, Gondolat Kiadó 1984.).

Ma a hazai politikai tudományban egymással versengő és sok tekintetben összeegyeztethetetlen tudományos paradigmák vannak. Az új paradigmáknak megfelelő politikatudomány kifejlődésben, erősödésben van. A paradigmák megválasztása körüli vitákra a hazai politikatudományban az a jellemző, amit Kuhn „körkörös okoskodásnak”, „körben forgó érvelésnek” nevez, mivel a vitában résztvevők

mindegyike saját paradigmájához folyamodik, s ezért hiányzik a valódi vitához elégséges közös elem.

Ha valaki „normál tudománnyal” foglalkozik, „rejtvényeket fejt, nem pedig paradigmákat ellenőriz” – írja Kuhn. A paradigma ellenőrzése csak akkor kezdődik, ha „a tudomány válságba jut, mert valamely fontos rejtvény makacsul ellenáll a megoldásra tett kísérletnek”.

A hazai politikatudomány sokáig válságban volt, művelése hosszú ideig tilos volt. A szaktudományként művelt politikatudomány Magyarországon nem a tudományos szocializmusból jött létre paradigmaváltással – miként Szentpéteri István megjegyzi –, hanem annak ellenére, politikai és tudományos szabadságharc eredményeként. Már csak azért is, mert a tudományos szocializmust, amit Szentpéteri István a „sztálinizmus politikaelméletének” nevez, s amelyet szerinte „eddig érvényes és koherens politológiai fogalmi rendszernek tekintettünk”, a kortárs hazai politikatudomány ismert művelői nem tekintik és nem tekintették soha „koherens politológiai” rendszernek, sem tudománynak, még kevésbé a modern politikatudomány hazai elődjének. A tudományos szocializmus hazai felsőoktatási szervezeti egységeinek metamorfózisa nem azonos a tudományos paradigmaváltással.

Ma már Magyarországon többféle szemléletű politikatudomány, politikatudományok léteznek, amelyek között paradigmátikus értékű és jelentőségű eltérés van. A modern rendszerszemléletű politológia mellett az intézmény központú, az értékszemléletű, a történeti alapítású politikai tudományok egyaránt léteznek, komoly eredményeket mutatnak fel.

Opponenseim kiemelik, hogy a disszertációm – és az annak alapjául szolgáló, Pokol Bélával közösen írt *Politológia* című könyvünk – lényegileg az első hazai rendszerezett előadása és kifejtése a politikatudomány alapvető kategóriáinak. Ez a megállapítás örömmel és büszkeséggel tölt el, de el kell fogadnom tisztelt kollégáim értékelését abban a vonatkozásban is, hogy az első rendszerezési kísérlet magán viseli és hordja a „kezdetek”, a tudományos paradigmaváltás, a kritikai attitűd jellemzőit és korlátait egyaránt.

Ennek tudható be, hogy néhány nagyon fontos témakör hiányzik ebből az első rendszerezési kísérletből. Így például azok, amelyeket az Ágh Attila is említett: a civil társadalom kérdései, a komparatív politikaelmélet, a nemzetközi politikai viszonyok és ezek hatása a belső politikai viszonyokra.

Ennek kapcsán megjegyzem, hogy hajlok szerzőtársam, Pokol Béla több helyen és fórumon kifejtett véleményére, hogy t.i. a *civil társadalom* fogalma és a hozzáfűződő elméleti viták alig hoztak tudományos nívót az elmúlt évtizedekben. Jelentősége ennek a kategóriának, a hozzá kapcsolódó elemzéseknek és szemléletnek akkor volt társadalom-történetileg és az elmélettörténetben egyaránt, amikor és amíg a polgári, civil társadalom és a politikai szféra funkcionálisan szét nem vált, és a szétválás után ki nem alakultak

köztük a modern demokráciákra jellemző közvetítő intézmények és folyamatok.

Tudom, hogy ezt a témakört és vitát legalább egy monográfiában illik tárgyalni, ezért nem is kívánok e rövid válasz keretében tovább időzni ennél a problémánál és vitánál. A „polgári társadalom” és a „politikai állam” elválása kapcsán arra szeretnék csak utalni, hogy a politikatudomány fejlődésében az első nagy lépést sajátos tudományos szemléletének megtalálása jelentette. Ez a Sollen-szemlélettel – a milyennek kell lennie az ideális állami berendezkedésnek, hatalmi mechanizmusnak stb. – való szakítás jelentette, vagyis a politikai élet reálfolyamatainak feltárására irányuló igény megjelenése. Az önálló tudománnyá válás további feltétele volt saját kutatási tárgyának, a politikai szférának az önállósulása, a politikáról való gondolkodás konkretizálódása, a politikáról általában való gondolkodás helyett a konkrét politikai folyamatok elemzése.

Örömmel és meglepődéssel töltött el, amikor Hülvely István külön is kiemelte és egyetértően említette azt, hogy a politikai rendszer elemzésében a társadalom érdekviszonyainak, az érdektörekvések politikai artikulációjának jelentőségét emelem ki, összefüggésben a hatalmi viszonyokkal.

A politikáról, a politikai életről és folyamatokról való gondolkodásomat, elemzéseimet valóban áthatja az a meggyőződés, hogy a politika lényege az érdek és a hatalmi mozzanat, a politikai rendszer központi elemei és dimenziója az érdek és a hatalmi viszonyok. A hazai – még inkább a nemzetközi – tudományos irodalomban is vannak ettől eltérő felfogások. Egyesek a politikai magatartásokat, mások a politikai szervezeteket, újabban – nem kevesen – a politikai kommunikáció és interakció rendszerét tartják a politika és a politikai rendszer lényegi elemének, túlsúlyos mozzanatának.

Ugyancsak fontos számomra, hogy opponenseim – főleg Szentpéteri István és Hülvely István – kiemelik: disszertációmban a politikáról, a politikai rendszerről való gondolkodásomat meghatározza a rendszerszemlélet. Tudatosan vállalt és érvényesített szemléletről, paradigmaticus értékű és jellegű megközelítésről, szemléletmódról van szó elemzéseimben. Örülök annak, hogy nem rótták föl ezt tudományos vagy szemléleti egyoldalúságként, elismerve, hogy a rendszerszemléletű elemzés számára nem idegen a történeti elemzés, és nem válik egyoldalúvá, bonyolult kategóriák és a rendszerelméleti megközelítés absztrakt fogalmak öncélú tobzódásává, ami – elismerem – több szerzőre jellemző.

Elemzéseim és tudományos gondolkodásom – szellemi, módszertani és szemléletmeghatározó – előzményei a filozófiatörténet és a társadalomelmélet olyan művelőiehez kötődnek, mint Arisztotelész, Hegel, Marx, Nicolai Hartmann és Lukács György ontológiája, Karl Popper filozófiája és Max Weber szociológiája, akiknek mindegyikére – különböző módon ugyan – jellemző volt a *totalitásszemlélet*, a dolgok és jelenségek, a folyamatok és a törvényszerűségek *egészének*

vizsgálata, a részeknek az egész felől való megközelítése, a rész-összetevők és struktúrák sokféleségét magában foglaló totalitás hangsúlyozása. A részttotalitások totalitása, és bennük és közöttük a túlsúlyos elem, sajátos determináló és a totalitást belsőleg hierarchizáló szerepének a megtalálása számomra valóban nem egyszerűen elfogadott tudományos tétel, tanítás, állítás vagy definíció, hanem szemlélet, *gondolkodási mód*, amit elemzéseimben érvényesíték, nem azért, mert a lehetséges sokféle szemléletmód közül ezt választottam, hanem mert ilyen szemléletűnek születtem, és főleg, mert e szemlélet jegyében állnak össze számomra megérthető folyamatokká, tendenciákká és törvényszerűségekkel a világ, a politika jelenségei.

Azt hiszem, itt kell kitérnem azokra a bíráló észrevételekre, amelyeket Szentpéteri István tesz részben arra vonatkozóan, hogy a politológia „elmélettörténetét és fogalomrendszerét” meg kellene tisztítani a „tudományos szocializmus érvénye alatti időszakban ráakódott” fogalmaktól. A feladat nem ez. Nem „fogalomtisztításról” van szó, hanem tudományművelésről, szaktudományos eredmények felmutatásáról.

Egyébként a politika és gazdaság történeti-strukturális viszonyának vizsgálatakor szándékosan nem a marxi „gazdasági alap” és a „politikai felépítmény” kategóriáit használom, hanem következetesen a „gazdasági rendszer” és a „politikai rendszer” kategóriákat, egyrészt mert az felel meg saját szemléletemnek és felfogásomnak, másrészt mert ezt tartom pontosnak.

Dolgozatomnak ez a része – sajnálom, hogy ez nem volt elég nyilvánvaló Szentpéteri István részére – éppenhogy Marx alapvető társadalom- és történelemfilozófiai tételeinek a kritikáját adja, anélkül, hogy ezt tartanám a legfontosabbnak. Az volt a fontos számomra, hogy a politika világának történeti struktúra- és funkcióváltásait és a gazdaság, a politika viszonyának változásait bemutassam. Ez természetesen formációelméleti megközelítés nélkül nem megy. A formációelmélet viszont nem Marx találmánya vagy „tudományos tévedése”, hanem társadalomtörténeti és filozófiai *téma*, amelyre vonatkozóan sokféle álláspont létezett Marx kortársai, követői és a vele vitázók között egyaránt.

Saint Simon, August Comte és Spencer formációelméletei számomra és véleményem szerint csupán elmélettörténeti jelentőséggel bírnak, érvényes magyarázatul én el nem fogadom azokat, de elismerem, hogy Engels és Marx elemzései sem a legmaradandóbbak a társadalmi formációk elméletére és az őstársadalomra vonatkozóan. Akikre én támaszkodtam, részben utalva rájuk, részben nem, mivel ez nem volt kiemelt jelentőségű témakör számomra, azok: Louis Althusser, M. Godelier, Nicos Poulantzas, Immanuel Wallerstein, Alexander Gerschenkron, Polányi Károly, Karl A. Wittfogel (Oriental Despotism. New Haven, 1957.) és természetesen Max Weber. Az őstársadalmakat illetően pedig a Morgan állításait ízekre szedő kultúranropológusok műveire támaszkodtam, kiemelten Margaret Mead *Kinship in the*

Admirality Islands, A férfi és a nő, Bronislaw Malinowski *Baloma és Kinship*, valamint *Levi-Straus* írásaira, *Láng János Az őstársadalmak* című művére, amelyek egyikéről sem mondható, hogy Marx vagy Engels lettek volna a tudományos ihletői.

A politikai szféra túlsúlyossá válása a szocializmusban – ami rendszerspecifikus ismérve a diktatórikus szocializmusoknak, annak ellenére, hogy Marxnak a „gazdasági alap feltétlen elsőbbségéről” írott tételével ellentétes – mégiscsak szociológiai tény volt, ontológiai evidencia, amiben benne éltünk, ami áthatotta mindennapi életünket. Jellemző, hogy a politikai vezetők szerettek elsősorban a gazdasági kényszerekre, a gazdasági alap determináló szerepére hivatkozni, politikai felelősségük és tehetetlenségük elfedése érdekében.

A J. St. Mill „be nem avatkozó államának” elgondolása és követelése, az a tétele, hogy az „állam a legtehetségtelenebb gazdálkodó”, piaci szereplő, szintén régen a múlté. A társadalmi újratermelés feltételeit szabályozó államnak, a – persze nem akármilyen módon – „beavatkozó” államnak a gyakorlatát Keynes után elég nehéz lenne tagadni. Itt nem a Bibó által „dúvad” államnak nevezett szocialista államról van szó. Elég hosszan írok arról is, hogy a modern társadalmakban a gazdasági és a politikai alrendszer autonómiáját nem egymástól való izoláltságuk, hanem azok a bonyolult közvetítő mechanizmusok biztosítják, amelyek során politikai döntések „gazdasági formát”, logikát, megjelenést nyernek, éppen azért, hogy a politika a gazdaságban „gazdasági tényezőként” hasson, s nem direkt politikai eszközként. Ez persze fordítva is igaz, a gazdaság viszonyai nem „meztelenül” hatnak a politikai rendszerre, hanem politikai artikuláció után és az érdektörekvések közvetítése révén.

Azt nem veszem, nem *vehetem igazán komolyan*, amit Szentpéteri István arról ír, hogy a politikai alrendszer dominanciáját a szocializmusban, illetve szerepét a társadalmi reprodukció irányításában az általam művelt politikatudomány iránti elfogultságommal lehetne magyarázni, mert, úgymond, mindenki hajlik arra, hogy saját tudományát és annak tárgyát tartsa a legfontosabbnak. Dinamikus totalitásról és a *túlsúlyos* részttotalitásról van szó, valamint a *túlsúlyos* elem történeti változásáról.

Mind Ágh Attila, mind Hülvely István megemlíti és bírálja azt, hogy disszertációra egyfajta túlzott didaktikusság, definíciógyártó formalizmus jellemző. El kell fogadnom bírálatukat, én is érzem, hogy a tankönyv és a rendszerező monográfia szerzőjeként néhol túlzásba vittem a pontokba szedést, a tanáros pedantériát, s ez az elemző és kalandozó értelem és kifejtés rovására ment. Mentségem annyi lehet, hogy – főleg a Pokol Bélával közösen készített tankönyv – közvetlen leadása előtt írt részek esetében szándékosan törekedtem arra, hogy könnyebben megtanulható, vizsgákon jobban reprodukálható legyen egy-egy bonyolult kategória. Hangsúlyozni szeretném, hogy a formál-

logikai, az egy-egy mondatos definiálással szemben a *magyarázó kifejtésnek* vagyok a híve, s ahol lehetett, ezt a feldolgozási és elemzési módot próbáltam érvényesíteni.

Mégegyszer megköszönöm tisztelt bírálóim észrevételeit, megerősítő, elismerő és kritikai megjegyzéseiket. Őket dicséri az, hogy kissé hosszúra sikerült válaszom, mert fontos észrevételeik elgondolkodtattak, reflexiókra és azok kifejtésére készítettek.

